

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНИШИ ВА
РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10716055>

Жалилов Шокир Кодирович

2-сон Наманган АбуАлиИбнСино номидаги жамоат саломатлик техникуми

Тарих ва ҳуқуқ фани уқитувчиси

Марказий Осиё маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутди. Унинг ўрта асрлардаги маданиятига бутун дунё аллақачон муносиб баҳо берган. Ҳатто Бақтрия, Марғиёна, Суғд, Парфия, Фарғона, Хоразм, Чоч халқларининг қадимги маданияти ҳам жаҳонни ҳайратга солмоқда. Марказий Осиё минтақасининг қадимги маданиятини ўрганиш ўн йиллар илгари бошланган бўлсада, тадқиқотчиларнинг бу маданиятининг ўзига хослиги ва бой мазмуни лол қолдирди. Марказий Осиё маданияти ғарб ва Шарқнинг буюк маданият элементларини бир бутунликда уйғунлаштириб ифодалаган ҳолда ўзига хос индивидуаллик касб этадики, бу хусусият кейинги тараққиёт учун ҳам негиз бўлиб қолади.

Марказий Осиё маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутди. Марказий Осиёнинг серҳосил водийси, чўл ва дашти, тоғларида яшовчиҳолининг турмуш шароитидаги фарқлар турли хўжаликларнинг эртароқпайдо бўлиши ўзига хос маданиятлар шаклланишига олиб келди. Бу жараёнга қўшничилик муносабатлари асосида содир бўлиб, қабила ва халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари туфайли тараққиётнинг эртароқбошланишига имкон яратди. Энг қадимги даврлардан деҳқончилик, чорвачилик ва тоғ овчи қабилалари ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш Марказий Осиё халқлари иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлиб, кейинги даврларда ҳам у узоқ сақланиб қолди. Турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятидаги фарқланиш билан бирга минтақа халқларининг этник ва тиллардаги яқинлик жудаям уйғунлашиб кетганлиги қадимги Юнон ва Хитой манбаларида ҳам қайд қилинган. Марказий Осиё халқларининг кучли иқтисодий алоқалари, этник ва тил бирлиги уларнинг бир-биридан айрича яшашига йўл қўймади.

Натижада қадимги Шарқнинг классик маданияти орасида Марказий Осиё қадимги маданияти ажралиб, ўзига хос кўринишда шаклланади. Дастлаб, бу маданиятда икки хил маданият аралашиб кетади: кўчманчилик ва ибтидоийлик олами ҳамда цивилизация олами; бу ердаги қадимги маданиятларга хос маданиятларнинг ўзаромулоқотига акс таъсир кўрсатган «ўзининг бетакрорлиги» ҳақидагитасаввур шаклланмоқда. Марказий Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи халқларида анча-мунча фарқлар бўлишига қарамасдан илгаридан яқин муносабатлар ўрнатилган.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослигининг кинчи жиҳати минтақанинг ўта қулай жуғрофий ўрнашганлиги билан боғлиқ. Минтақа Месопотамия, Ҳиндистон ва

Хитой каби учта буюк Шарқцивилизацияси билан бевосита чегарадош бўлиб, Ғарбцивилизациясига хос бешинчи-Греция ва Рим биланалоқда ривожланган. Бундай алоқаларнингмуқаррарлиги туфайли Марказий Осиё маданиятиШарқ ва Ғарб ўртасида воситачилик миссиясинибажаришига сабаб бўлди, яъни иқтисодий соҳалардаэнг аввало халқаро савдода ва маданий соҳаларда ҳамМарказий Осиё Ғарб ва Шарқ ўртасида боғловчикўприк вазифасини бажарди. Хусусан, Марказий Осиёхудуди орқали буддизм бутун дунёга ёйилди,Ҳиндистон ва Хитойга эллинистик маданияткўринишлари ўтди, Шарқдан Ғарбга ва Ғарбдан Шарқгамаданий бойликлар (билим, диний ғоя, кашфиёт,бадий асарларнинг) алмашиб туришида МарказийОсиё муҳим воситачи бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё тупроғи инсоният маданиятига бебеҳо дурдоналар бўлиб қўшилувчи осори атиқаларни, турфа битикларни, унутилган қадимий ёзувларни туҳфа этиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримов таъкидлаганларидай: «Амударё билан Сирдарё ўртасида жойлашган ҳамда Мовароуннаҳр ёки Туркистон номлари билан машҳур ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири ҳисобланган. Буюк ипак йўлидаги боғловчи марказий халқа, Шарқ ва Ғарб учрашадиган, уларнинг фаол савдо – иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги туғиладиган жой бўлган»[1.-б. 332].

Марказий Осиё маданиятининг буюк воситачилик миссияси бошқамаданий қадриятларини янгилаши, ўзлаштириш маҳорати ва қайтаишлаш каби жиҳатларисиз бўлмас эди. Бу маданият қадимданоқ янгиҳодисаларни ўзлаштириш ва мослаштириш маҳоратига эга бўлди. Гарчи, бошқа қадимги Шарқ маданиятларидаги каби Марказий Осиёмаданиятида ҳам анъаналар кенг ўрин эгалласада, улар айтарлихарактер касб этмайди, яъники, узлуксиз маданий янгиланиш ватараққиёт жараёнига тўсиқ бўлмайди. Шунингдек, анъаналарнингмустаҳкам ҳукмронлиги тарихий вазиятга ҳам тўсқинликқилганлигини таъкидлаш керак. Минтақа орқали катта босқинчиликюришлари, халқларнинг кўчишлари юз берган бўлиб, бу Марказий Осиё халқларининг тарихи давомида бир неча бор маданиятнисезиларли ўзгаришларга олиб келди.

Афсуски, кўпгина урушлар Марказий Осиё маданиятининг қадимгитараққиёт даврларининг беҳисоб далилларини йўқ қилди. Археологқазилма маълумотлар ва ёзма манбалар милоддан аввалги I-мингйиллик бошларида вужудга келган Марказий Осиёнинг илк давлатлариБақтрия, Суғд ва Хоразм маданияти ҳақида бир оз маълумотларберади. Милоддан аввалги VIII-VI асрларга оид Афросиёб(Самарқанд), Сурхондарё воҳасидаги Қизилтепа, Қашқадарёвоҳасидаги Узунқир, Хоразмдаги Кўзиликқир каби қадимги шаҳарлардаўтказилган тадқиқотлар мураккаб ижтимоий тузилма ва маданиятнингюқори ривожланганлигини кўрсатади.

Шу ўринда Марказий Осиё атамасига аниқлик киритамиз.Бу минтақа кечагина тарихдан номи ўчган Шўролар даврида Ўрта Осиё ва Қозоғистон дейилар эди. Ўша вақтда собиқ шўролар Қозоғистоннинг географик жиҳатига ҳам зўравонлик қилиб,

уни атайлаб, Ўрта Осиё республикалари қаторига қўшмас эди, балки Россиянинг бир қисми деб ҳисобларди. Аслида эса бу бешта республика халқларининг давлати, диний, миллий, маданий қадриятлари умумий эди. Шу минтақадаги давлат раҳбарларининг 1993 йил январдаги ушрашувида мазкур ҳудудни Марказий Осиё аташга келишиб олинди. Илгари Марказий Осиё тушунчаси беш республика (Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон, Киргизистон, Қозоғистон) билан биргаликда Мўғилистон, шимолий Хитой ва ҳатто Покистон билан Ҳиндистоннинг бир қисмини ҳамда Шарқий Туркистон, Уйғур автоном районини ҳам англатар эди. Ҳозир эса Марказий Осиё деб, асосан янги беш мустақил давлат кўзда тутилмоқда.

Аслида Марказий Осиё атамаси мамлакат, давлат номи эмас, балки Шарқий Европа, Яқин Шарқ каби жўғрофий атамалар.

Марказий Осиё халқлари миллий маънавияти такомил босқичлари бу ўлка халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, ушбу саҳнада юз берувчи ҳодиса саналади.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг, бу борадаги фикрини ўрганиб миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик тарихини уч йирик даврга ажратдик.

Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти. Ислом минтақа маданияти такомилда миллий маънавиятимизнинг ўрни ва мавқеи. Янги давр жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз такомил масалалари [2.-б.97]

Мазкур мавзуда Исломгача маънавиятимиз такомил, мазмуни ва моҳияти ҳақида фикр юритамиз. Исломгача бўлган миллий маънавиятимиз ва унинг такомиллашиши ҳақидаги энг муҳим манбалар гуруҳини тўртга бўлиш мумкин: 1. Зардуштийликнинг «Авесто» китоби ва туркий битиклар (ёзувлар). 2. Қадим Шумер, Бобил, Ашшур, қадим Миср, Юнон, Ҳинд, Хитой манбалари ва Эрон шаҳаншоҳларидан қолган тошбитиклар. 3. Археологик ёдгорликлар – моддий ашёлар ва турли иншоотлар. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналари, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар ва бошқалар.

Қадимшунослар (археолог) масалага бироз ўзгача қарайдилар. Улар 1. тош асри 2. бронза асри 3. темир асри, деб ибтидоий жамоа ва қадимги дунёни уч босқичга бўлиб ўрганадилар. Биз яхлит олиб қараётган исломгача маънавиятимиз тараққиёти даври ушбу уч босқични қамраб, илк ўрта асрларга ҳам ўтади. Шунга кўра биз ҳам маънавий такомил нуқтаи назаридан биринчи катта даврни бир қатор босқичларга ажратиб чиқишни маъқул топдик.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўзгу сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу у аввал даҳшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темир танли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Суқрот суҳбатига етишади. Суқрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил

Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил

Яъни, Фарҳод Суқротга етигунича уч манзилни босиб ўтган (Навоийнинг мажозий тасвирида биринчи манзилдаги аждоҳони - ибтидоий тош асри маънавиятида инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, иккинчи манзилдаги Ахриманни – бронза даври «Авесто» маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, учинчи манзилдаги темир одамни – ўз номи билан темир даври – ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилаётган аёвсиз қирғин урушлар ва шавқатсизлик тимсоли деб талқин қилиш мумкин). Шаҳзода Фарҳод тимсолида буюк турк элати аста-секин ўзининг ичидаги душманлари – ёввойилик.ю хурофот, шавқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан донишманлик сари кўтарилиб борди. Булар – бадиий адабиётдаги мажозий тимсоллар талқини[3.-б.99].

Каюмарс ҳақидаги миф ҳам «Авесто»га кирган. Мифологияга кўра Каюмарс ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиз ва одамдан ташкил топган. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс танасининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ваҳўкиз,улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади, тананинг одам қисмидан эса эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келган деб тасвирланади.

Йима (Жамшид) ҳақидаги мифда кишилар учун нажоткор ҳукмрон образи тасвирланган.

«Алпомиш» узоқ давлатчилигимиз тарихини, буюк аждодларимиз жасоратини кўрсатадиган асар. Достондаги кўпгина тасвирлар, кўз илғамас ботиний нуқталар мустақиллик руҳи ҳамда талаб ва имконияти нуқтаи назаридан таҳлил қилинса, янги-янги фикрларни, мулоҳазаларни англаб олишга имкон беради. Шу ўринда Президентимизнинг асарида «Алпомиш» достони ҳақидаги фикрларини келтирамиз.

Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир достони бўлса, «Алпомиш» ана шу достоннинг шоҳ баёти, десак, тўғри бўлади[4.-б. 34].

Шу ўринда асардаги кичик бир мисолга мурожаат қилайлик. Ота-боболаримизнинг қадимий тасаввурига кўра, ўқ-ёй – ҳокимият нишони ҳисобланган. Алпомиш етти ёшида ўн тўрт ботмон биричдан – бронзадан ясалган ёйдан ўқ отиб, «алп» деган унвонга эга бўлади. Алп дегани – ҳокимият эгаси эканини инобатга олсак, бу достон кўп асрлик миллий давлатчилигимизнинг бадиий ифодаси эканига ҳам ишонч ҳосил қиламиз[5.-б.34].

Бу ўлмас асарни халқимиз асрлар давомида яратган, ўз иймон-эътиқодидек асраб-авайлаган, қанча авлод –аждодларимиз «Алпомиш» достони асосида тарбия топган, ўзлигини англаган, маънавий бойликка эга бўлган.

Қадим Ўрта Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси муҳим ўрин тутди. Чунончи, Тўмарис, Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги халқ оғзаки эпосларида ватанпарварлик ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилган.

Тўмарис ва Широқ эпосларида ҳам Ўрта Осиё халқларининг эр.авв. VI асрда эрон аҳамонийлари шоҳи Кир ва Дорога қарши массагет ва сак қабилаларининг қаҳрамон курашлари акс этган.

2. «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Зардушт эр.авв. VII асрда Хоразмда дунёга келган. Зардушт 20 ёшидан бошлаб якка худоликни тарғиб қилган. 28 ёшида шўхрат қозонади, лекин унинг тарғиботлари маҳаллий ҳукмдорларга ёқмайди. Зардушт ўзи билан 300 га яқин сафдошларини олиб ҳозирги Афғонистон томонга йўл олади ва ўз ғояларини тарғиб этади. Бошқа бир маълумотларга қараганда Зардушт 39 ёшида пайғамбар даражасига етишади дейилади[6.-6.9].

Зардушт 20 йил Саблон тоғидаги ғорда мева, гиёҳ илдизлари, парранда гўштини тановул қилиб яшади: 12 йил якка тангри Аҳурамаздани кашф этиш учун тафаккур уммониға фарқ бўлди, 12 Яздонни мадҳ этувчи гот-гимнлар яратди. Айрим тадқиқотчилар «Авесто» таркибига кирган «бир миллион шер» (Плиний) худди шу даврда ижод қилинган, деган хулосага келишган.

Йигима йиллик риёзатдан сўнг кунлардан бир кун Ҳотифдан қўйидагича Ваҳий келади: «Эй Спитамон фарзанди. Мен ҳамма мўътабарлардан сени мўътабарроқ қилиб яратдим ва сени ўзимга меҳрибон қилдим. Халқ ҳузурига борадиган вақт етди. Тур, узлат манзилени тарк эт, замон аҳлини ростлик яхшилик ва ҳақиқат сари даъват этиш вақти келди!?» Ана шу вақтда Зардушт 39 ёшда эди[7.-6.9].

Халқимизнинг маънавий мероси ҳисобланган «Авесто» ҳақида Президентимизнинг қўйидаги фикрларини келтириш мумкин: Бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, «Авесто» деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутди. Мисол учун, «Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин[8.-6.32].

Зардушт сариқ туя минган, деган маънони англатади. Авесто таълимотига кўра олам қарама-қаршилиқлар кураши асосига қурилган: жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат, тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда ўз фодасини топади.

«Авесто»да инсон ахлоқ одоби, маънавияти қўйидаги учликда: Гумата – яхши фикр, Гугта – яхши сўз, Гваршта – яхши ишда идодаланади.

«Авесто»да ёшларнинг таълим-тарбия олишларига ҳам эътибор берилган. Жумладан, зардуштийлик дини, яъни якка Тангрига эътиқод расман қабул қилинган, ўлкамизда таълим-тарбияга эътибор кучайди. Ибодатхона – оташкадалар ҳузурида

подшолик тасарруфидаги махсус мактаблар очилади, мадраса типдаги билим даргоҳлар ташкил қилинади. Таълим жараёнига энди математика, астрономия, тиб билими, тарих, ҳуқуқшунослик, гигиена сингари фанлар тобора кўпроқ кириб боради; бунда ёшларнинг маънавий камолотига ҳам алоҳида эътибор берилади[9.-б.68].

Ҳар бир зардуштийнинг хулқи ҳалол, қўли тўғри, некбин бўлиб вояга етказилиши кўзда тутилган. Ана шу эҳтиёж ва талаблардан келиб чиқиб «Авесто»да тарбиячилар, муаллимлар, устозу мударрисларнинг бурчлари белгиланган, улар зиммасига жамиятнинг энг муҳим юки топширилганлиги қайта-қайта уқтирилган[10.-б.69].

Хулоса шуки, Авестода аждодларимизнинг неча минг йиллик маънавий мероси ўз аксини топган.

Марказий Осиёда қулдорлик жамияти эрамизнинг II –III асрларларига келиб инқирозга юз тутди ва ўз ўрнини феодал муносабатларига бўшатиб бера бошлади. Бу ҳолат зардуштийлик ичида янги оқим Монийлик таълимотининг юзага келиши ва кучайишига олиб келади. Ушбу оқимнинг асосчиси Моний (216-276 й.) бўлиб, у тарихий шахсдир. Унинг таълимоти ҳукмрон табақалар манфаатига зид бўлгани учун 276 йилда ваҳшийларча ўлдирилади. Унинг маънавий ахлоқий қарашлари «Сир ул асрор» (Сиру асрор китоби), «Китоб-ул-худо-вост-тадбир» (Раҳбарлик ва бошқарув китоби), «Шабуркан» ва бошқаларда баён этилган.

Моний таълимоти зардуштийликнинг яхшилик ва ёмонлик таълимотига асосланган бўлиб, кенг халқ оммасининг манфаатига мос келар эди. Монийлик таълимотида дунё – зиё (ёруғлик) ва зулмат (қоронғулик)нинг абадий кураш майдонидан иборат, манна шу кураш майдонида инсоннинг асосий вазифаси ёвузликни йўқ қилиш учун яхшилик, эзгуликка кўмаклашишдан иборат деган маънавий-ахлоқий таълимот илгари сурилади.

Моний ўз муридлари, издошларини дунёвий ишларда «сурбет» бўлмасликка ва дунёда кўп нарсаларга интилмасликка даъват қилади. Моний айтади: «Мен ўз умримда кўп ҳокимларни кўрдим, улар дунёда ахлоқсизлик қилиб, манманликка берилиб юрдилар, аммо, охирида ғам-аламларга, тубанликка дучор бўлдилар». Демак, монийнинг бу сўзларидан бизга ҳам ибрат олишимиз фойдадан ҳоли эмас.

Эрамизнинг V аср охири VI аср бошларида Эронда «маздакизм» деб аталган бошқа диний-фалсафий таълимот юзага келиб, у Марказий Осиёда кенг ёйилади. Маздакизм феодал муносабатларнинг ривожига ва у билан боғлиқ ҳолда халқ аҳволининг оғирлашуви ва икки ўртада зиддиятлар ва курашнинг кучайиши оқибатида юзага келган.

Маздакизмнинг Монийлик таълимоти билан кўп ўхшаш томонлари бор. У Монийлик таълимотини тўлдириб, унинг зоҳидлик – ноумидлик ғояларини дунёга умид билан қараш ғояларига алмаштиради.

Маздак Эроннинг Нишопур шаҳрида туғилган. Деҳқонлар қўзғолонига раҳбарлик қилгани учун 529 йилда Анушервон томонидан қатл этилган. Маздак

феодал мол-млкни умумийлаштиришни, феодаллар ҳукмронлигини йўқотишни талаб этади.

Маздакнинг фикрига кўра, ижтимоий тенгсизлик кишилар ўртасида зиқналик, ўғирлик, ёмонлик, маккорлик, шафқатсизлик, урушлар, турли-туман фалокат ва бахтсизликлар каби иллатларни келтириб чиқаради. Шу боисдан бундай ёвузликларни келтириб чиқарувчи асоснинг ўзини тугатиш керак, деб ҳисоблайди. Камбағаллар ҳам мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга, шунинг учун бой-бадавлат кишилар мол-мулкнинг бир қисмини улар ўртасида тақсимлаб бериш одилона иш бўлади деган ғоя илгари сурилади.

Маздакизм маънавий-ахлоқий таълимотида ҳам худди Зардуштийлик таълимотидаги каби ҳайвонларга нисбатан шафқатсизлик қилиш, уриш манн этилади.

Хулоса шуки, Монийлик ва маздакизм Марказий Осиё халқлари маънавий юксалишида, айниқса, уларнинг адолатсизлик, зулм, зўрлик, шафқатсизликка қарши курашига ўз таъсирини ўтказган.

Ёзма ёдгорликларда суғдлар ҳақидаги хабарлар мил.авв. VI асрдан бошланади. Аввало Қадимги Эрон аҳомонийлар салтанати подшоларидан Кир, Доро бошқалар қолдирган қоя тошлардаги хотира битикларида суғдлар ва уларнинг мамлакати Суғд номи билан қайд этилган. Кўп ўтмай милоддан аввалги VI-IV асрлардан бошлаб Қадимги юнонлар ўз асарларида суғлар ҳақида кўп қимматли маълумотлар қолдиришган. Қолаверса, шаклланиш тарихи узоқ қадимиятга бориб тақалувчи Авесто китобида («Вендидат» наски) Улуғ илоҳ Ахура Мазда яратган эзгу диёрлардан бири Гава, бу юртда суғдлар яшайди деб ёзилган[11.-б.34].

Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё воҳалари, Зарафшон дарёсининг юқори оқимидаги Панч вилоятида қадимда Суғд мамлакати дейилган. Тарихчиларнинг фараз қилишларича, бу ўлкада суғдлар номи билан маълум халқ мил.авв. XII-XI асрларда уюша бошлаган.

Суғдлар ўлкамиз қадимий маънавий ҳаётида ҳам фаол қатнашиб келишган. Улардан қолган ёзма ёдгорликларнинг миқдори кўп. Тангалардаги ёзувлар, сопол парчаларида, метал буюмларда, шахсий ёзишмалар ва бошқалар етиб келган. Булардан ташқари, суғдлар ўлкамизда қадимий битикларнинг тилга кириши ва китобат маданиятини ривожлантиришда ҳам катта улуш қўшган.

Суғд ёзма ёдгорликларининг бугунги кунда муҳимлиги шундаки, улар X-XI асрлардаёқ суғд халқининг туркий ва эронизабон тожик халқи таркибига сингиб кета бошлаши туфайли, уларнинг тили ҳам йўқола бошлаб, оқибатда, унутилган ва «ўлик тил»га айланган. Ниҳоят, XIX асрнинг сўнги чораги – XX асрнинг бошларида Марказий Осиё минтақасида кенг тусолган археологик ва бошқа йўналишлардаги қидирув, тадқиқот ишлари туфайли суғдларнинг ёзма ёдгорликлари ҳам топила бошлади. Ҳатто, дастлаб бу ёдгорликларнинг қайси тилда эканлигини билиш қийин ҳам бўлди. Кейинроқ, 1904 йили Берунийнинг «Осорул боқия...» асаридаги суғд календар

атамалари билан ўша номаълум тили матнлардаги атамалар бир эканлиги уларнинг тили суғдча деган фикрга асос бўлди.

Суғд ёзма ёдгорликлари орасида буддавий китобат ва адабиётларнинг салмоғи жуда катта. Хусусан, суғдлар орасида будда дининг энг асосий ақидалари, ахлоққа оид рисолалари кенг ёйилган бўлиб, уларда исломга қадар аждодларимизнинг эътиқодлари, ишонч, умид ва орзулари, эзгуликни улуғлаш ва қабоҳатни қоралаш ибратлари акс этган, фалсафий - ахлоқий мушоҳадалари ифода топган. Шундай асарлардан бири «Қилмишларимизнинг сабаблари ва оқибатлари сутраси» номли матн ахлоқий-фалсафий рисола сифатида алоҳида диққатга сазовордир[12.-б.37].

Ушбу сутранинг етакчи ғоясини Будда таълимотининг ахлоқий асосларини содда ва таъсирчан баён этиш, онглари яхшилик, эзгу амаллар томон йўналтириш, солиҳ тарбия масалаларини ташкил этади. Энг муҳими, инсон ўз маънавий поклиги, дину эътиқодда ҳалол ва содиқлиги, самимий ихлоси билан такомил йўлидан яшашидир.

Суғдлар, шундай қилиб Ўзбекистонимизнинг қадимий даври тарихининг ажралмас тарихини яратган халқдир.

Қадимий туркий тилда яратилган ёзма ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Енисей ва уйғур тилидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари V-VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Ку-Тагин, Билка-қоон, Тунюкүк қабр тошларига ўйиб ёзилган матнлар айниқса аҳамиятлидир. Бу ёзувларни туркий-рун ёзуви ҳам деб юритилади. Рун ёзуви – «яширин», «сирли» ёзув демакдир. Чунки уларни анча вақтгача ўқишнинг иложи бўлмаган.

Кул-Тагин Билка-қоон (улуғ хоқон демакдир)нинг укаси бўлиб 732 йили вафот этган. У урушларда зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тагин қабр тошида Билка-қооннинг тилидан айтилган жудалик қайғуси марсияси бадий тил воситасида ифодаланган. У ўз укасининг вафотидан жуда қайғуга тушади. Чунончи, агар Кул-Тагин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлур эдинглар. Менинг иним Кул-Тагин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим, кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим. Қисматни кўк само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун туғилган.... каби сўзлар ёзилган.

Кул-Тагин қабр тоши ёзуви турк хоқонлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қабила ва халқларнинг ўрф-одатлари, тили, маънавияти ва мафкуриси билан таништирувчи манбадир.

Марказий Осиёда маънавият билан маърифат ҳам ривожланган. Маърифат ривожининг исботи сифатида бу ўлка халқларининг ёзувини кўрсатиш мумкин. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий, грек ёзувлари, форсий миҳхат мавжуд бўлган. Кейинроқ авесто, хоразм, суғд, кушон, рун (Ўрхун-Енисей), уйғур ёзуви келиб чиққан.

Қадим Ўрта Осиёда астрономия, геометрия, геодезия, математика, физика медицина фанлари ривож топган. Бизга қадар сақланиб қолган суғд календарлари ва

Беруний асарларидаги маълумотлар бу ўлкада, айниқса, астрономия фани ривожланганидан дарак беради.

Халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, тафаккур ва дунёқараши, ҳаётга воқеликка муносабатининг ифодаси бўлган бундай халқ оғзаки ижоди намуналари миллий мафкурамиз озиқланадиган манбалардир[13.-б.47].

Шундай қилиб, бизгача етиб келган маълумотларга асосланиб, Марказий Осиё қадимий маданият, маънавият ва маърифат ўчоқларидан бири бўлган деган хулоса чиқара оламиз. Биз ёш авлод бу билан фахрланишимиз ва уларни ўз маънавиятимизнинг асосий қисмига айлантirmoғимиз лозим бўлади.

Дарҳақиқат, Марказий Осиё мамлакатлари ўз мустақилликларига эришганларига 30 йилдан ошган бўлсада улар ҳамон ўзаро ҳамжиҳатликда, яқин қўшничилик қадриятларига амал қилиб яшаб келмоқда. Ушбу яқинликни мустаҳкамлаш мақсадида турли хил тадбирларни ҳам амалга оширишни тизимили йўлга қўйганлар. Жумладан, 2021 йилда ЮНЕСКО билан ҳамкорликда қадимий Хива шаҳрида «Марказий Осиё – жаҳон цивилизациялари чорраҳасида» мавзусида халқаро анжуманни ўтказиш тўғрисидаги таклиф сиёсатшунос, тарихчи, илм-фан, маданият ва туризм соҳаси вакилларининг диққат марказида турибди.

Шак-шубҳасиз, мазкур ташаббус сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида олиб бораётган мутлақо янги ташқи сиёсатининг мантиқий давоми саналиб, минтақанинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини оширишда муҳим стратегик қадамларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Давлат раҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, Марказий Осиё давлатлари билан дўстона, яқин қўшничилик ва ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бу ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналиши сифатида белгиланган.

Президент Ш.Мирзиёев раҳбарлиги остида Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги халқларни жипслаштиришга йўналтирилган янги ташқи сиёсатини амалга оширишда маданий ва маърифий-маънавий соҳалардаги фаол ҳамкорликлар муҳим омил ҳисобланади.

Бундан кўзланган асосий мақсад – минтақада тинчлик, барқарорлик ва хавфсизлик муҳитини шакллантириш ва халқларнинг фаровон ҳаёт кечиришга шароит яратишдир.

Таъкидлаш жоизки, Марказий Осиё ниҳоятда бой тарихга ва маданий меросга эга бўлган инсоният цивилизациясининг энг қадимий бешикларидан биридир. Минтақанинг «Буюк ипак йўли»нинг марказида жойлашганлиги, ва унда яшовчи халқлар Шарқ ва Ғарб ўртасидаги халқаро савдо, илмий-фан ютуқлари ва маданиятларининг алмашинувини таъминловчи ўзига хос муҳим боғловчи ролини амалга оширган. Минтақанинг бешта мамлакати - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон ўз тарихи, маданияти ва ижтимоий-сиёсий тараққиётида кўп узвий ўхшашликларга эга бўлиб, тарихан ягона илм-фан ва маданий макон сифатида шаклланган[14].

Қолаверса, халқаро миқёсдаги илм-фан вакилларининг Марказий Осиё халқлари бой илмий ва маданий меросларини ўрганишга бўлган қизиқишларини янада орттиради. Шунингдек, Марказий Осиёнинг маданий ва тарихий меросларини қайта тиклаш ва оммалаштиришда халқаро ҳамжамиятнинг иштирокини янада фаоллаштиришга кўмаклашади. Шу билан бирга мазкур халқаро нуфуздаги тадбир минтақамиз халқларининг маданий тараққиётига қўшган мислсиз ҳиссаси ҳақида кенг қамровли фикр билдириш учун ўзига хос майдон вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан, - Т., «Ўзбекистон», 1996, 332-бет.
2. Имомназаров М., Эшмуҳамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Т., 2001. 97-бет
3. Имомназаров М., Эшмуҳамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Т., 2001. 99-бет.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. –Т., 2008, 34 бет.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. –Т., 2008, 34 бет.
6. Ҳомидий Ҳ. Авестодан шоҳномага. –Т., 2007, 9-бет.
7. Ҳомидий Ҳ. Авестодан Шоҳномага. – Т., 2007, 8-9-бетлар.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. 31-32 бетлар.
9. Ҳомидий Ҳ. Авестодан Шоҳномага. – Т., 2007, 68-бет.
10. Ҳомидий Ҳ. Авестодан Шоҳномага. – Т., 2007, 69-бет.
11. Қаямов А., Исҳоқов М. ва бошқалар. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т., 2000, 34-бет.
12. Қаямов А., Исҳоқов М. ва бошқалар. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т., 2000, 36-37 бетлар.
13. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т., 2000, 47-бет